

The Role of Motherhood in the Contemporary World: A Comparative Study with a Jurisprudential and Educational Perspectives

Hojat Azizollahi^{1✉}

1. Assistant Professor, Department of Fiqh and Islamic Law, Faculty of Theology, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: h.azizollahi@yazd.ac.ir

ARTICLE INFO ABSTRACT

Article type:
Research Article

The religious education of children, as a fundamental aspect of human development, emphasizes the pivotal role of the mother as the primary figure in the educational process. This study utilizes a descriptive-analytical methodology with a jurisprudential and educational perspective to investigate the role of mothers in religious education, their religious and ethical obligations, current challenges, and potential practical solutions. Jurisprudential research and religious authorities affirm that the mother is not only the primary educator of the child but also, through emotional, spiritual, and ethical influence, molds the child's religious and spiritual identity. Quranic texts, narrations from the Ahl al-Bayt (AS), and the doctrines of Imamiyah jurisprudence have explicitly delineated the duties related to child-rearing, lactation, and the moral and spiritual development of the child. Neglecting these responsibilities results in religious, ethical, and social repercussions.

However, alterations in lifestyle, the escalating work responsibilities of mothers, the pervasive influence of media and cyberspace, and social and cultural detriments have presented significant challenges to the religious education of children. This study, through an examination of jurisprudential principles and educational research, proposes solutions such as increasing mothers' religious awareness, improving communication and emotional skills, fostering a healthy family environment, and actively engaging in educational and religious institutions.

The findings suggest that integrating a jurisprudential perspective with scientific educational methodologies enhances the ability to address modern challenges and promotes the development of a generation with a robust religious and ethical identity. The significance of collaboration among parents, educational institutions, and support networks in attaining effective education is likewise underscored.

Keywords:
Mother,
Imamiyah
Jurisprudence,
Contemporary
Challenges,
Practical Solutions,
Religious Education.

Cite this article: Azizollahi, H. (2023). The Role of Motherhood in the Contemporary World: A Comparative Study with a Jurisprudential and Educational Perspectives. *Population Journal*, 30(125), 1-24.

© The Author(s).

Extended Abstract**Introduction**

The current study provides a comprehensive analysis of the role of mothers in the religious education of children and investigates the emerging challenges that render this responsibility progressively more complex in the contemporary world. By synthesizing the principles of Imami (Shi'a) jurisprudence with current educational and psychological research, this study aims to address a fundamental question: How can the role of the mother in fostering her child's faith be reinterpreted and enhanced within the framework of Islamic jurisprudence, considering the influences of modern cultural, social, and media developments?

Statement of the Problem

This study is based on the premise that religious upbringing forms the foundation of identity and spiritual well-being in Islamic societies, and that the mother is the primary and most influential factor in fostering this development. In Islamic philosophy, motherhood extends beyond mere biological function; it encompasses emotional, spiritual, and moral aspects that influence the development of the child's character and faith. The Qur'an underscores this bond in numerous verses, including "His mother bore him in hardship upon hardship" (Luqman 31:14) and "Mothers shall nurse their children for two full years" (al-Baqara 2:233), which emphasize the sacred and foundational importance of maternal care. Similarly, narrations from the Ahl al-Bayt (peace be upon them) portray the mother as the principal guardian of the child's innate faith.

However, modern sociocultural transformations have disrupted this foundational role. The proliferation of digital media, the transformation of family dynamics, the rise in female employment, economic challenges, and the decline of religious institutions have collectively undermined the spiritual and emotional bonds between mother and child. Consequently, the intergenerational transmission of faith and ethics is subject to considerable vulnerability. These realities make the reexamination of the mother's jurisprudential and pedagogical role an urgent necessity.

Research Significance

In recent decades, a significant portion of moral and cultural crises among newer generations has originated from insufficient religious education. This deficiency does not stem from a lack of religious teachings, but rather from a disconnect between religious knowledge and practical educational frameworks. While Imami jurisprudence has thoroughly articulated the mother's duties in custody, breastfeeding, moral supervision, and spiritual training, these rulings now require reinterpretation to align with evolving social conditions. Moreover, sociological and psychological research affirms that modern mothers encounter novel cultural and emotional challenges which, if left unaddressed, could result in identity confusion and religious disengagement in their children.

This study seeks to unify classical jurisprudence with contemporary educational science by proposing comprehensive and practical strategies that enable mothers—intellectually, emotionally, and spiritually—to effectively fulfill their sacred role in today's complex environment.

Theoretical Foundations

The research is founded upon three primary pillars:

1. Jurisprudential elucidation of the mother's role in religious education, grounded in Qur'anic verses, Prophetic traditions, and the reasoning of classical jurists.
2. Analysis of current challenges, including changes in lifestyle, the impact of media and cyberspace, women's employment, and cultural and social disruptions.
3. Presentation of jurisprudence-based practical solutions for revitalizing the maternal educational role in the contemporary era.

From a jurisprudential standpoint, the mother holds both the right of custody and the duty of education. Imami scholars differentiate between legal obligations (such as custody, nurturing, and care) and moral-spiritual responsibilities (including faith transmission and ethical exemplification). Neglecting a child's religious upbringing is considered, in this perspective, a breach of divine trust, for which the mother is held accountable before God. Hence, religious nurturing is not a moral recommendation but a continuous juridical obligation extending throughout the stages of a child's growth.

Key Contemporary Challenges

The research delineates four primary domains of challenge:

1. **Lifestyle Transformation:**
Contemporary lifestyles, characterized by individualism, consumerism, and a focus on material comfort, have led to a decline in the mother's emotional and spiritual engagement within the family. According to the principle of *sadd al-dharā'i'* (blocking detrimental means), Imami jurisprudence advocates for the rectification of any lifestyle that results in neglect of divine obligations. The family continues to be the primary bastion of faith; when its foundation diminishes, the child's spiritual well-being is at risk.
2. **Media and Cyberspace:**
Modern media present both opportunities and challenges. From a fiqh perspective, their utilization is permitted solely when devoid of any moral corruption. Mothers, therefore, must serve as knowledgeable overseers, directing their children's digital engagement. Empirical research indicates that active maternal supervision promotes increased religious stability among adolescents.
3. **Employment and Role Duality:**
Women's increasing engagement in the workforce, although socially beneficial, may diminish the time and energy available for nurturing responsibilities. Jurisprudence underscores the paramount importance of familial duties and asserts that social engagement should not compromise a mother's religious obligations. The quality of maternal presence, rather than its duration, is the primary determinant of success in faith-based education.
4. **Cultural and Social Challenges:**
Evolving moral values, economic pressures, increasing individualism, and Western cultural paradigms pose significant threats to the preservation of Islamic ethics within families. Without a solid jurisprudential and educational basis, mothers may find it challenging to impart faith effectively. The study concludes that reestablishing adherence to Qur'anic and Prophetic principles—coupled with the application of contemporary educational methodologies—provides the most efficacious solution to these challenges.

Practical Strategies

By employing an applied and integrative methodology, the research delineates ten essential strategies for enhancing maternal roles:

1. Improving mothers' religious and jurisprudential literacy through targeted specialized training.
2. Developing communication and empathy skills with children.
3. Creating spiritually nurturing and emotionally secure home environments.
4. Utilizing family-centered counseling for religious and moral education.
5. Utilizing media and technology intentionally to facilitate faith education.
6. Using media and technology purposefully for faith education.
7. Modeling religious behavior through consistent maternal example.
8. Holding family discussions on spiritual and moral themes.
9. Addressing children's psychological and emotional needs.
10. Consulting authoritative jurisprudential sources and established Islamic educational practices.

The research highlights that these measures necessitate a coordinated effort among three complementary institutions—the family as the foundational unit, educational institutions as the environment for moral development, and religious organizations as the governing authority. Any deficiency in any of these domains results in an incomplete religious formation.

Conclusion

Findings affirm that within Imami jurisprudence, the mother assumes a multifaceted responsibility: a legal obligation to protect the child's faith, a moral duty of ethical exemplary conduct, and a social obligation to uphold the community's religious identity. Although contemporary challenges—technological, economic, and cultural—are significant, they remain manageable through the synthesis of traditional fiqh principles and contemporary pedagogical science.

Ultimately, the study contends that combining jurisprudential wisdom with contemporary educational perspectives can produce a comprehensive framework for revitalizing the mother's role in religious upbringing. In this paradigm, the mother is not a passive victim of modernity but a deliberate guide and moral exemplar for the subsequent generation. Redefining her legal and social standing is thus a strategic necessity for maintaining faith, morality, and cultural continuity within Islamic society.

نقش مادری در جهان معاصر: مطالعه‌ای تطبیقی با رویکرد فقهی و تربیتی

حجت عزیزاللهی[✉]

۱. استادیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: h.azizollahi@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی-پژوهشی

تربیت دینی کودکان به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین عناصر پرورش انسانی، نقش مادر را به‌عنوان محور اصلی فرآیند تربیتی برجسته می‌سازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد فقهی و تربیتی، جایگاه مادر در تربیت دینی، مسئولیت‌های شرعی و اخلاقی او، چالش‌های معاصر و راهکارهای اجرایی را مورد بررسی قرار می‌دهد. مطالعات فقهی و منابع دینی نشان می‌دهند که مادر نه تنها نخستین مربی کودک است، بلکه با تأثیرگذاری عاطفی، روحی و اخلاقی، شکل‌دهنده هویت دینی و معنوی فرزند است. نصوص قرآنی، روایات اهل بیت (ع) و آموزه‌های فقه امامیه، وظایف حضانت، شیردادن و مراقبت اخلاقی و ایمانی کودک را به‌طور دقیق تبیین کرده‌اند و کوتاهی در این مسئولیت‌ها پیامدهای شرعی، اخلاقی و اجتماعی به دنبال دارد.

با این حال، تغییرات سبک زندگی، افزایش مشغله‌های کاری مادران، حضور گسترده رسانه‌ها و فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی، تربیت دینی فرزندان را با چالش‌های جدی مواجه کرده است. این پژوهش با تحلیل مبانی فقهی و یافته‌های تربیتی، راهکارهایی همچون ارتقای آگاهی دینی مادران، تقویت مهارت‌های ارتباطی و عاطفی، ایجاد محیط خانوادگی سالم و مشارکت فعال در نهادهای تربیتی و مذهبی را ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها:

نتایج نشان می‌دهد که ترکیب نگاه فقهی و رویکردهای علمی-تربیتی، امکان مدیریت چالش‌های معاصر را فراهم می‌سازد و موجب پرورش نسلی با هویت دینی و اخلاقی مستحکم می‌شود. اهمیت همکاری والدین، نهادهای آموزشی و شبکه‌های حمایتی در تحقق تربیت مؤثر نیز مورد تأکید است.

تربیت دینی،
چالش‌های معاصر،
راهکارهای اجرایی،
فقه امامیه، مادر.

استناد: عزیزاللهی، حجت (۱۴۰۲). نقش مادری در جهان معاصر: مطالعه‌ای تطبیقی با رویکرد فقهی و تربیتی. فصلنامه جمعیت، ۳۰(۱۲۵)، ۲۴-۱.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

تربیت دینی کودکان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان پرورش انسانی در جوامع اسلامی شناخته می‌شود و نقش والدین، به‌ویژه مادران، در این فرآیند غیرقابل جایگزین است. پژوهش‌های فقهی و تربیتی نشان می‌دهند که مادر نه‌تنها نخستین مربی کودک است، بلکه با پیوندهای عاطفی، جسمانی و روحی، بیشترین تأثیر را در شکل‌گیری هویت دینی و اخلاقی فرزند دارد. نصوص قرآنی و روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) جایگاه مادر را به‌وضوح مورد تأکید قرار داده‌اند و فقه امامیه آن را در قالب احکام حضانت، شیردادن و مراقبت اخلاقی و دینی سامان داده است. آیات متعددی همچون بقره (آیه ۲۳۳) و لقمان (آیه ۱۴) بر نقش تربیتی و معنوی مادر تأکید دارند و روایات معصومان (علیهم‌السلام) بیان می‌کنند که اثر تربیتی مادر، حتی پیش از تولد فرزند آغاز می‌شود و کیفیت محیط روانی و دینی او، سرنوشت ایمانی کودک را شکل می‌دهد.

با وجود اهمیت این نقش، مادران در عصر حاضر با چالش‌های متعددی مواجه‌اند که می‌تواند کیفیت تربیت دینی را تحت تأثیر قرار دهد. تغییرات سبک زندگی خانواده‌ها، گسترش رسانه‌ها و فضای مجازی، افزایش مشغله‌های کاری و تحولات اجتماعی و فرهنگی، ازجمله عواملی هستند که نقش تربیتی مادر را پیچیده ساخته‌اند. سبک زندگی مدرن، با تأکید بر فردگرایی، فرهنگ کار و مصرف‌گرایی، می‌تواند حضور عاطفی و معنوی مادر در فرآیند تربیت را کاهش دهد. فضای مجازی، با محتوای متنوع و گاه غیراخلاقی، هم فرصت آموزشی و دینی فراهم می‌آورد و هم تهدیدی جدی برای ثبات اعتقادی و اخلاقی کودکان محسوب می‌شود. پژوهش‌های روان‌شناختی نشان می‌دهند که کیفیت تعاملات عاطفی و ارتباطی مادر با کودک، تعیین‌کننده باورها و رفتارهای دینی اوست و کوتاهی یا انحراف در این زمینه پیامدهایی بلندمدت خواهد داشت.

از منظر فقهی، مسئولیت مادر در تربیت دینی فرزند تنها یک تکلیف اخلاقی نیست، بلکه وظیفه‌ای شرعی و مستمر است. این مسئولیت شامل آموزش مستقیم مبانی دینی و اخلاقی و ایجاد محیط امن و حمایت‌کننده برای رشد معنوی کودک است. فقیهان امامیه تأکید دارند که کوتاهی مادر در این وظیفه، مشمول تبعات شرعی و اخلاقی می‌شود و او موظف است با توبه، جبران و اصلاح رفتار، مسؤولیت خود را ایفا کند. همچنین، فقه امامیه بر اهمیت هدایت، نظارت و الگوسازی مادر در زندگی روزمره کودک تأکید دارد.

با توجه به چالش‌های نوین، پژوهش‌های علمی و تربیتی بر ضرورت ارائه راهکارهای عملی برای حمایت از مادران تأکید دارند. ارتقای آگاهی‌های دینی و تربیتی، تقویت مهارت‌های ارتباطی و عاطفی، بهره‌گیری از مشاوره‌های تخصصی، مشارکت فعال در نهادهای فرهنگی و

مذهبی و استفاده هوشمندانه از فناوری‌های نوین، از جمله راهکارهایی هستند که می‌توانند نقش مادر را در تربیت دینی مستحکم سازند. همکاری والدین، حمایت خانواده و نهادهای تربیتی، ایجاد شبکه‌های حمایتی و استفاده از منابع معتبر فقهی و روان‌شناختی نیز به تثبیت هویت دینی و اخلاقی کودکان کمک می‌کنند.

در نهایت، اهمیت جایگاه مادر و تأثیر محیط اجتماعی، فرهنگی و رسانه‌ای بر تربیت دینی کودک، ضرورت توجه علمی و جامع به این موضوع را آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر با هدف بررسی مسئولیت‌های فقهی مادر، چالش‌های نوین تربیت دینی و ارائه راهکارهای عملی، تلاش می‌کند مسیر تربیت دینی را در عصر مدرن بهینه سازد و زمینه‌ساز پرورش نسلی معتقد، متعهد و اخلاق مدار شود.

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و با رویکرد کتابخانه‌ای-اسنادی انجام شده است. داده‌ها از منابع فقه امامیه، قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع) و آثار معتبر تربیتی و روان‌شناختی اسلامی گردآوری شده‌اند. برای تحلیل داده‌ها از روش تطبیقی میان متون فقهی و آموزه‌های تربیتی استفاده شده است. مبانی نظری از منظر فقهی، با بررسی آثار فقهایی چون محقق حلی، شهیدین، صاحب جواهر، امام خمینی (ره) و مبانی تربیتی از دیدگاه قرآن و روان‌شناسی اسلامی استخراج شده است.

در فرآیند تحلیل، پس از گردآوری داده‌ها، مفاهیم کلیدی «نقش مادر»، «تربیت دینی»، «فضای اجتماعی و فرهنگی» و «چالش‌های معاصر» طبقه‌بندی شدند و سپس هر مفهوم با مؤلفه‌های مربوط به وظایف فقهی مادر و اصول تربیت دینی مطابقت داده شد. نتیجه تحلیل نشان می‌دهد که روش استنباط فقهی در کنار تحلیل تربیتی، امکان تلفیق آموزه‌های دینی با نیازهای جامعه معاصر را فراهم می‌سازد.

۳. مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری این پژوهش بر سه محور استوار است:

الف) مبانی فقهی: فقه امامیه بر مسئولیت مادر در تربیت دینی فرزند به‌عنوان یک تکلیف شرعی تأکید کرده است. در آثار فقهی همچون شرایع الاسلام محقق حلی و جواهر الکلام، وظیفه حضانت، تغذیه، مراقبت اخلاقی و حفظ ایمان فرزند بر مادر مقرر شده است. همچنین فقه، وظیفه تربیت فرزند در مسیر واجبات و ترک محرمات را وظیفه‌ای مستمر برای والدین،

به‌ویژه مادر دانسته‌اند. این مبانی، اساس نقش تربیتی مادر را در فقه اسلامی تشکیل می‌دهد. (ب) مبانی تربیتی: از دیدگاه تربیت اسلامی، مادر نخستین عامل شکل‌دهنده شخصیت ایمانی کودک و محیط روانی مؤمنانه اوست. آیات قرآن مانند لقمان: ۱۴ و بقره: ۲۳۳، پیوند عاطفی و روحی مادر با کودک را محور تربیت الهی معرفی می‌کند. تربیت در اسلام مبتنی بر رشد فطرت دینی و پرورش عقل اخلاقی است و مادر با تأثیر بر وجدان، محبت و ایمان کودک، این فطرت را شکوفا می‌سازد.

(ج) مبانی اجتماعی و فرهنگی: مادر در خانواده اسلامی، علاوه بر وظیفه دینی، نقشی اجتماعی و فرهنگی دارد. تحولات عصر مدرن - از جمله رسانه‌ها، تغییر سبک زندگی و چرخش ارزش‌ها - امکان ایفای این نقش را تحت تأثیر قرار داده‌اند. مبانی نظری پژوهش بر این فرض استوار است که بازگشت به اصول فقهی و بازسازی آن‌ها در قالب رویکردهای تربیتی نوین، راهکار مواجهه با این چالش‌ها را فراهم می‌آورد.

۴. پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات متعددی به نقش مادر در تربیت دینی فرزند پرداخته‌اند؛ با این حال، اکثر آن‌ها رویکرد فقهی-تربیتی تلفیقی نداشته‌اند. پژوهش‌هایی مانند «نقش تربیتی مادر بر فرزندان با تأکید بر آیات و روایات» (منصوری و نصیری، ۱۴۰۰) بیشتر بر جنبه اخلاقی و قرآنی نقش مادر متمرکز بوده‌اند. همچنین نوروزی و همکاران (۱۳۹۶) راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی را تبیین کرده‌اند اما ارتباط آن با تکالیف فقهی مادران کمتر بررسی شده است.

در حوزه فقه، آثار فقهایی چون سبحانی تبریزی (۱۴۱۶) و شهید ثانی (۱۴۱۰) در ضمن مباحث حضانت و تربیت فرزند، بر وظیفه تربیت ایمانی مادر تأکید دارند. از منظر تربیتی، افسری یامچی و بالنده (۱۴۰۱) و حاتمی کیا و همکاران (۱۴۰۱) نقش خانواده و مسئولیت اولیا در فضای مجازی را با رویکرد فقه تربیتی تحلیل کرده‌اند.

به‌طور کلی، خلأ اصلی در فقدان پژوهش‌های تلفیقی بین فقه امامیه و تربیت دینی مدرن است. این مقاله تلاش می‌کند این فاصله را با استفاده از روش تحلیلی و ترکیب مبانی فقهی و تربیتی اسلامی جبران کند.

۵. جایگاه مادر در تربیت دینی از منظر فقه امامیه

در منظومه معرفتی اسلام، تربیت دینی به‌عنوان مهم‌ترین رسالت والدین در قبال فرزندان،

جایگاهی محوری دارد و در میان والدین، نقش مادر از برجستگی خاصی برخوردار است. مادر نه تنها نخستین مربی کودک است بلکه از حیث پیوندهای عاطفی، جسمانی و روحی، بیش از هر فرد دیگری در شکل‌دهی به هویت ایمانی و اخلاقی فرزند تأثیرگذار است. در فقه امامیه، وظایف و مسئولیت‌های مادر در حوزهٔ حضانت، شیردادن، تربیت ایمانی و انتقال ارزش‌های اخلاقی، به‌صراحت تبیین شده است، چنان‌که منابع فقهی معتبر همچون «شرایع الاسلام» و «جواهر الکلام» به تفصیل از آن سخن گفته‌اند (محقق حلی، ۱۴۰۸ ق: ج ۲؛ نجفی، بی‌تا، ج ۲۹).

قرآن کریم در آیات متعدد بر جایگاه مادر در حیات ایمانی کودک تأکید ورزیده است. در آیهٔ ۲۳۳ سورهٔ بقره، وظیفهٔ شیردادن فرزند بر عهدهٔ مادر نهاده شده و این مسئولیت، به تعبیر مفسران، صرفاً وظیفه‌ای زیستی نیست بلکه ماهیتی تربیتی و ایمانی نیز دارد؛ زیرا تغذیه با شیر مادر، آمیخته با عاطفه و محبت، نخستین بستر شکل‌گیری گرایش‌های دینی در کودک است (طباطبایی، ۱۳۹۳ ق: ج ۱۶). همچنین آیهٔ ۱۴ سورهٔ لقمان با ذکر مشقت‌های مادر در بارداری و شیردهی، بر نوعی پیوند معنوی و اخلاقی تأکید دارد که از رهگذر آن، مادر به‌مثابهٔ مربی فطرت دینی معرفی می‌شود (فخررازی، ۱۴۲۰ ق: ج ۳۰).

از منظر روایات اهل‌بیت (ع)، نقش مادر در انتقال دین و اخلاق بسیار پررنگ است. امام سجاد (ع) در رسالهٔ حقوق، حقی ویژه برای مادر بر فرزند قائل می‌شود که حتی از حق پدر فراتر می‌رود و آن، پاسداشت زحمات بی‌بدیل مادر در دوران بارداری و تربیت است (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶ ش). در روایت دیگری از امام صادق (ع) آمده است که: «السعيد سعيد فی بطن امه و الشقی شقی فی بطن امه» که مفسران آن را ناظر به تأثیر محیط روانی و دینی مادر بر سرنوشت فرزند دانسته‌اند (کلینی، ۱۳۶۳ ش: ج ۸). این روایات در فقه امامیه مبنای نظریه‌ای شده است که مادر نه فقط در دوران حضانت، بلکه حتی پیش از تولد کودک، وظیفهٔ تربیتی دارد (خمینی، ۱۳۷۹ ش: ج ۲).

از منظر لغوی نیز واژهٔ «ام» در منابع عربی همواره با بار معنایی پرورش، تربیت و اصل و ریشه همراه است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ج ۱۲). این دلالت لغوی نشان می‌دهد که مفهوم مادری در زبان عربی و متون اسلامی، ذاتاً به معنای پرورش‌دهنده و مربی است. در نتیجه، فقه امامیه هنگام بررسی حقوق مادر و فرزند، به این دلالت‌های لغوی توجه کرده و احکام حضانت و تربیت را بر اساس آن استوار ساخته است (شهید ثانی، ۱۴۱۰ ق: ج ۵).

فقه‌های امامیه وظایف مادر در تربیت دینی را در چند محور مورد بحث قرار داده‌اند: نخست، وظیفهٔ حضانت که به اجماع فقیهان، تا هفت سالگی کودک در اختیار مادر است (علامه حلی، ۱۴۱۳ ق: ج ۳). دوم، وظیفهٔ شیردادن که قرآن بر آن تأکید کرده و روایات اهل‌بیت نیز بر آثار

معنوی شیر مادر صحنه نهاده‌اند (حر عاملی، ۱۴۱۲ ق: ج ۱۴). سوم، وظیفه مراقبت اخلاقی که در منابعی چون «تحریر الوسيله» مورد اشاره امام خمینی (ره) قرار گرفته است. ایشان به‌صراحت بیان می‌کند که کوتاهی در تربیت ایمانی فرزند، نوعی تضییع حق محسوب می‌شود که مادر و پدر در برابر خداوند مسئول آن هستند (خمینی، ۱۳۷۹ ش: ج ۲).

در تحلیل استدلالی باید گفت که فقه امامیه میان وظایف حقوقی و مسئولیت‌های اخلاقی مادر در تربیت دینی تمایز قائل است. وظایف حقوقی همچون حضانت، شیردادن و مراقبت، ضمانت اجرای فقهی و حقوقی دارند؛ اما مسئولیت‌های اخلاقی، همچون انتقال ایمان و ارزش‌های دینی، بیشتر ناظر به تکلیف در برابر خداوند و وجدان دینی است (خوئی، ۱۴۰۹ ق: ج ۱). از این رو، اگرچه فقیه در کتاب‌های فقهی، ضمان حقوقی مادر در قبال انحراف تربیتی فرزند را به‌صراحت ذکر نمی‌کند اما بر مسئولیت معنوی او تأکید ویژه دارد (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۱).

در جمع‌بندی می‌توان گفت که جایگاه مادر در تربیت دینی فرزند، از منظر فقه امامیه، جایگاهی بنیادین و غیرقابل جایگزین است. این جایگاه از سه منبع اصلی تغذیه می‌کند: نخست، نصوص قرآنی که بر نقش مادر در شیردهی، بارداری و حضانت دلالت دارند؛ دوم، روایات اهل بیت که تأثیر معنوی مادر را در سرنوشت فرزند برجسته می‌سازند؛ و سوم، تحلیل‌های فقها که این آموزه‌ها را در قالب احکام فقهی و حقوقی صورت‌بندی کرده‌اند. همراهی این دیدگاه‌ها با یافته‌های روان‌شناسی تربیتی، نشان می‌دهد که آموزه‌های فقهی نه‌تنها در چارچوب دینی معتبرند، بلکه در حوزه علمی نیز تأیید می‌شوند. براین اساس، تقویت جایگاه مادر در نظام تربیتی اسلامی، ضرورتی انکارناپذیر است که بی‌توجهی به آن، پیامدهای فردی و اجتماعی گسترده‌ای در پی خواهد داشت.

۶. بررسی مسئولیت فقهی مادر در صورت کوتاهی یا انحراف تربیتی

در زمینه تربیت دینی کودکان، مسئولیت مادران به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد تربیتی در خانواده بسیار حائز اهمیت است. از منظر فقه امامیه، تربیت دینی فرزندان تنها یک وظیفه اخلاقی نیست، بلکه یک مسئولیت شرعی نیز به‌شمار می‌آید. در این راستا، اگر مادر در این مسئولیت کوتاهی کند یا انحرافی در تربیت فرزندان خود ایجاد کند، لازم است تا به بررسی مسئولیت‌های فقهی او پرداخته شود (احمدی و همکاران، ۱۴۰۱).

مسئولیت مادر در تربیت دینی کودکان از قرآن و سنت پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) نشئت می‌گیرد. در آیات قرآن، خداوند به والدین دستور می‌دهد که فرزندان خود را به‌خوبی تربیت و از آتش جهنم حفظ کنند. در آیه ۶ سوره تحریم آمده است: «یا ایها الذین آمنوا قوا

أنفسکم و أهلیکم ناراً» (تحریم: ۶). این آیه به‌وضوح نشان می‌دهد که والدین، به‌ویژه مادران، مسئولیت حفاظت از فرزندان خود در برابر انحرافات و آتش گناه را دارند.

از منظر فقهی کوتاهی در تربیت دینی می‌تواند به دو شکل انحراف در تربیت و عدم توجه به نیازهای دینی کودکان تجلی یابد. انحراف تربیتی ممکن است ناشی از تأثیرات منفی محیط اجتماعی، فرهنگی و رسانه‌ای باشد که در این صورت مادر باید با آگاهی و هوشیاری به مقابله با این تأثیرات بپردازد و این مسئولیت نشان‌دهنده اهمیت نقش مادر در شکل‌گیری هویت دینی کودکان است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۹). اگر مادر در وظیفه خود کوتاهی کند و فرزند خود را به‌درستی تربیت نکند، از نظر فقهی مسئولیت‌پذیر خواهد بود. برخی فقیهان بر این باورند که در صورت انحراف فرزند، مادر ممکن است مسئولیت شرعی داشته باشد و باید به توبه و جبران کوتاهی خود بپردازد؛ موضوع به‌ویژه در مواردی که انحرافات به شکل جدی و مؤثر بر شخصیت فرزند تأثیر می‌گذارد، جدی‌تر است.

در فقه اسلامی مسئولیت مادر در تربیت دینی به‌صورت کلی به دو بخش تقسیم می‌شود: مسئولیت‌های مستقیم و غیرمستقیم. مسئولیت‌های مستقیم شامل آموزش مبانی دینی، اخلاقی و تربیتی به فرزندان است. در این راستا، مادران باید از آموخته‌های دینی خود بهره‌برداری و آن‌ها را به فرزندان خود منتقل کنند. همچنین مادران باید به فرزندان خود مهارت‌های ارتباطی و عاطفی را آموزش دهند تا آن‌ها بتوانند در آینده به‌خوبی با مسائل دینی و اجتماعی خود کنار بیایند (منصوری و نصیری، ۱۴۰۰).

مسئولیت‌های غیرمستقیم مادران نیز شامل ایجاد محیطی مناسب برای رشد دینی و اخلاقی فرزندان است. محیط خانوادگی باید به‌گونه‌ای باشد که فرزندان احساس امنیت و آرامش کرده و از اصول دینی پیروی کنند. در صورتی که مادر در وظایف خود کوتاهی کند و فرزند دچار انحراف شود، لازم است تا او به‌صورت جدی مسئولیت خود را بررسی کند. از دیدگاه فقهی، مادر باید به توبه و جبران اقدام کند و به دنبال راهکارهایی برای اصلاح رفتار فرزند خود باشد. این موضوع در اصول فقه و فقه مقارن مورد تأکید قرار گرفته است. از این‌رو، مادران باید به‌خوبی آگاه باشند که مسئولیت تربیت دینی فرزندان یک مسئولیت مستمر و دائمی است (مقدسی‌پور، ۱۳۸۵). از منظر حقوقی نیز، کوتاهی مادر در تربیت دینی می‌تواند به عواقب قانونی منجر شود. در نظام‌های حقوقی که به حقوق خانواده توجه دارند، ممکن است والدین، به‌خصوص در مواردی که به‌طور مستقیم بر سلامت روانی و اجتماعی فرزندان تأثیر می‌گذارد، مورد پیگرد قانونی قرار گیرند. این مسئله نشان‌دهنده اهمیت توجه به تربیت دینی فرزندان و مسئولیت مادران در این زمینه است. به‌طور کلی، می‌توان گفت که مسئولیت فقهی مادر در تربیت دینی فرزندان بسیار جدی و

مهم است و کوتاهی یا انحراف در این مسئولیت می‌تواند عواقب سنگینی داشته باشد. مادران باید با شناخت آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی، راهکارهای مناسبی را برای مقابله با آن‌ها اتخاذ کنند و به ترویج اصول دینی و اخلاقی در فرزندان خود بپردازند. در این راستا، استفاده از منابع دینی و مشاوره‌های خانوادگی می‌تواند به تقویت تربیت دینی کمک کند. به‌طور خلاصه، مسئولیت فقهی مادر در تربیت دینی کودکان یک موضوع پیچیده و چندوجهی است که نیازمند توجه و دقت نظر است. با توجه به اهمیت این موضوع در زندگی اجتماعی و دینی، مادران باید با آگاهی و هوشیاری به تربیت فرزندان خود بپردازند و از هرگونه کوتاهی و انحراف در این زمینه خودداری کنند.

۷. چالش‌های نوین در ایفای نقش مادر

در این قسمت به بررسی برخی از مهم‌ترین چالش‌ها می‌پردازیم:

۷-۱. تغییرات سبک زندگی و تأثیر آن بر تربیت دینی

در روزگار معاصر، تغییرات گسترده در سبک زندگی خانواده‌ها، تربیت دینی فرزندان را با چالش‌های جدی مواجه ساخته است. سبک زندگی که در لغت از «سبک» به معنای روش و شیوه و «زندگی» به معنای کیفیت زیست و تعامل روزمره انسان گرفته شده است (فعالی، ۱۳۹۸)، در اصطلاح به مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری، نگرش‌ها و ارزش‌های حاکم بر حیات فردی و اجتماعی اطلاق می‌شود (همان). قرآن کریم در آیات متعددی به مسئله کیفیت زندگی و تأثیر آن بر ایمان و کفر اشاره کرده است؛ آیه «یا ایها الذین آمنوا قوا أنفسکم وأهلیکم ناراً» (تحریم: ۶)، مسئولیت والدین در پاسداری از محیط زندگی دینی خانواده را یادآور می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۳ ق: ج ۲۰؛ قرطبی، ۱۴۰۵ ق: ج ۱۸). همین‌گونه، آیه «إن الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بأنفسهم» (رعد: ۱۱) به تغییر درونی و سبک زیست به‌عنوان پیش‌شرط تغییر سرنوشت اشاره دارد (قرطبی، ۱۴۰۵ ق: ج ۹).

فقه امامیه نیز پیوسته به پیوند میان سبک زندگی و تربیت دینی توجه کرده است. در مباحث حضانت و ولایت، فقیهان به این نکته تصریح کرده‌اند که محیط زیست کودک باید از نظر دینی سالم باشد و هرگونه سبکی که موجب غفلت یا انحراف از دین شود، مورد نهی است (نجفی، بی‌تا، ج ۲۹؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ ق: ج ۲). در «تحریر الوسیله» امام خمینی آمده است که والدین مکلف‌اند فرزندان را بر انجام واجبات و ترک محرّمات پرورش دهند و کوتاهی در این امر، ولو ناشی از تغییر شرایط اجتماعی باشد، عذر محسوب نمی‌شود (خمینی، ۱۳۷۹ ش: ج ۲). این

تصریح نشان می‌دهد که سبک زندگی مدرن با همه امکانات و جذابیت‌هایش، اگر با معیارهای دینی سازگار نشود، تهدیدی جدی برای تربیت ایمانی کودک خواهد بود.

از منظر روایی، تأکید فراوانی بر ضرورت حفاظت از بنیان خانواده در برابر نفوذ سبک‌های نادرست وارداتی شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیت» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳ ق: ج ۱). این روایت مسئولیت والدین در گزینش سبک زندگی سالم را برجسته می‌سازد. همچنین امام علی (ع) در نهج‌البلاغه، نسبت به پیروی از رسوم و عادات اقوام دیگر که با آموزه‌های دینی ناسازگار است، هشدار داده و آن را زمینه‌ساز فساد نسل‌ها دانسته است.

تغییرات در سبک زندگی معاصر، نمودهای گوناگونی دارد که مستقیماً بر تربیت دینی اثرگذار است. نخست، گسترش رسانه‌ها و فضای مجازی که با فرهنگ مصرف‌گرایی و لذت‌گرایی، ارزش‌های دینی را به چالش می‌کشد (حسن‌زاده، ۱۴۰۰). دوم، تغییر در الگوهای اقتصادی خانواده که موجب کاهش حضور والدین، به‌ویژه مادر، در کنار فرزند شده و خلأ عاطفی و معنوی پدید می‌آورد (حائری شیرازی، ۱۳۹۵). سوم، رواج فردگرایی در سبک زندگی مدرن که موجب تضعیف جمع‌گرایی دینی و مشارکت در عبادات خانوادگی می‌شود (علاسوند، ۱۳۹۲). این تغییرات در تضاد با آموزه‌های روایی است که بر جماعت، همدلی و انتقال ایمان از طریق تعامل خانوادگی تأکید دارند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش).

از منظر تفسیری، بسیاری از مفسران سبک زندگی غیرتوحیدی را عامل اصلی انحراف نسل‌ها دانسته‌اند. طباطبایی (۱۳۹۳ ق: ج ۲۰) در ذیل آیه ۶ سوره تحریم تأکید می‌کند که خانواده اگر از درون به ایمان مسلح نباشد، تغییرات بیرونی آن را به‌سرعت منحرف می‌کند. فخر رازی (۱۴۲۰ ق: ج ۱۹) نیز در تفسیر آیه ۱۱ سوره رعد، تغییر در سبک زندگی را مقدمه تغییر در سرنوشت دینی امت‌ها می‌داند. بدین ترتیب، قرآن و تفسیر آن نشان می‌دهد که سبک زندگی صرفاً امری عرفی و اجتماعی نیست، بلکه با دین و هدایت پیوندی بنیادین دارد.

فقه امامیه در واکنش به تغییرات سبک زندگی، بر اصل «حفظ مصالح» و «سد ذرایع» تأکید می‌کند. اگرچه زندگی مدرن با نوآوری‌ها و امکانات جدید همراه است اما هر جا که این تغییرات به تهدید ارزش‌های دینی بینجامد، فقها حکم به منع یا محدودیت داده‌اند. برای نمونه، استفاده از رسانه‌هایی که موجب اشاعه فحشا یا غفلت از عبادت شود، در فقه امامیه ناپسند و حتی حرام دانسته شده است (شهید ثانی، ۱۴۱۰ ق: ج ۵؛ نجفی، بی‌تا، ج ۲۹). این نشان می‌دهد که فقه نه در برابر تغییرات سبک زندگی، بلکه در برابر تغییرات زیان‌بار موضع‌گیری می‌کند.

نتیجه آنکه، تغییرات سبک زندگی معاصر، هم فرصت و هم تهدید برای تربیت دینی

کودکان است. فرصت از آن‌رو که امکانات آموزشی و ارتباطی جدید می‌تواند ابزار انتقال معارف دینی شود و تهدید از آن جهت که اگر خانواده مراقبت نکند، همین امکانات به عامل انحراف بدل خواهد شد. فقه امامیه با تکیه بر نصوص قرآنی و روایی، خانواده را مکلف می‌سازد که سبک زندگی خویش را بر اساس ایمان سامان دهد و روان‌شناسی تربیتی نیز با پژوهش‌های تجربی نشان می‌دهد که سبک زندگی والدین، تعیین‌کننده‌ترین عامل در رشد دینی کودک است.

۷-۲. حضور رسانه‌ها و فضای مجازی و اثرات آن

در عصر حاضر، مادران به‌عنوان محور اصلی تربیت دینی فرزندان، با چالش‌های گسترده‌ای مواجه هستند که فضای مجازی و رسانه‌ها ایجاد کرده‌اند. رسانه‌ها با محتوای گسترده، متنوع و گاه غیراخلاقی، نه تنها فرصت آموزش دینی را فراهم می‌کنند بلکه تهدیدی جدی برای ثبات اعتقادی و اخلاقی کودکان محسوب می‌شوند (بادامی، ۱۴۰۱). فقه امامیه بر مسئولیت مادر در شکل‌دهی به فطرت و ایمان فرزند تأکید فراوان دارد؛ روایات اهل بیت (ع) مادر را نخستین مربی اخلاقی و دینی کودک معرفی کرده‌اند که در صورت کوتاهی، ضامن مسئولیت تربیتی است (مجلسی، ۱۴۰۳؛ ج ۹۹).

مادر با مواجهه روزانه کودک با شبکه‌های اجتماعی و محتوای مجازی، نقش هدایتگری و نظارت را بر عهده دارد. براساس آموزه‌های فقهی، آموزش و مراقبت از کودک در برابر محتوای مضر، جزو وظایف شرعی مادر است و کوتاهی در آن، مشمول ضمان شرعی و اخلاقی می‌شود (اعمی نوق، ۱۳۹۶). از این‌رو، مادر نه تنها باید زمان حضور خود را در کنار فرزند افزایش دهد بلکه باید ابزارها و روش‌های مؤثر برای مدیریت مصرف رسانه را به کار گیرد.

فضای مجازی اگر به‌درستی هدایت شود، می‌تواند مکمل تربیت دینی باشد. مادران می‌توانند با استفاده از محتوای دینی، قصه‌ها و آموزه‌های اخلاقی و مذهبی، کودک را با مفاهیم اعتقادی آشنا کنند. فقه امامیه استفاده از ابزارها و وسایل آموزشی برای تربیت را مشروط بر عدم مفسده جایز و حتی مستحب می‌داند، مشروط بر آنکه کودک دچار انحراف اخلاقی و اعتقادی نشود.

یکی از مسائل اساسی، کنترل زمان و نوع مصرف رسانه به‌وسیله کودک است. مادران، با الگوبری از آموزه‌های فقهی، موظف به ایجاد محیطی امن و سالم هستند که حضور رسانه‌ها در آن محدود و هدایت‌شده باشد؛ بررسی‌های روان‌شناختی نشان می‌دهد که نظارت فعال مادران بر محتوای مصرفی فرزندان، نه تنها از آسیب‌های تربیتی جلوگیری می‌کند بلکه مشارکت و انسجام خانوادگی را نیز تقویت می‌کند (حاتمی‌کیا و همکاران، ۱۴۰۱).

همچنین، مادران باید آگاهی فقهی و تربیتی خود را ارتقا دهند تا بتوانند به‌صورت مؤثر،

تعادل میان بهره‌مندی از فرصت‌های فضای مجازی و جلوگیری از تهدیدات آن ایجاد کنند. در فقه امامیه، این امر هم شامل تربیت اخلاقی و دینی فرزند و هم شامل حفظ سلامت روان و و بعد اجتماعی اوست (همان).

چالش دیگر، تعامل مادر با فرزندان در محیط خانواده است؛ فضای مجازی و رسانه‌ها گاهی موجب فاصله‌گرفتن کودک از خانواده و کاهش مشارکت در عبادات و فعالیت‌های دینی خانوادگی می‌شوند. در این شرایط، نقش مادر به‌عنوان الگوی دینی و اخلاقی اهمیت مضاعف پیدا می‌کند. مادر با ایجاد الگوهای رفتاری مناسب و آموزش مستقیم و غیرمستقیم، می‌تواند انسجام خانوادگی و هویت دینی کودک را حفظ کند.

درنهایت، تربیت دینی در عصر دیجیتال مستلزم آگاهی و فعالیت فعال مادر است. مادران باید با بهره‌گیری از منابع معتبر دینی، مشورت با متخصصان تربیتی و فقهی و مدیریت هوشمندانه رسانه‌ها، محیطی فراهم آورند که فرزندان در آن بتوانند هویت دینی و اخلاقی خود را در فضایی سالم و محافظت‌شده رشد دهند.

به‌طور خلاصه، حضور رسانه‌ها و فضای مجازی، اگرچه چالش‌های جدی برای تربیت دینی کودکان ایجاد کرده است اما با نظارت، هدایت و حضور فعال مادر، می‌تواند به فرصتی برای تقویت آموزه‌های دینی تبدیل شود. فقه امامیه مادر را مسئول مستقیم تربیت دینی کودک می‌داند و از او می‌خواهد که در مواجهه با رسانه‌ها و فضای مجازی، با تدبیر و آگاهی، راهنمایی، نظارت و الگوبودن را همزمان اجرا کند.

۷-۳. مشغله کاری و نقش مادر در خانواده مدرن

در دنیای معاصر، تغییرات اجتماعی و اقتصادی به‌طور قابل توجهی بر ساختار خانواده‌ها و نقش اعضای آن‌ها تأثیر گذاشته است. یکی از این تغییرات کلیدی، ورود زنان به عرصه‌های شغلی و افزایش مسئولیت‌های کاری آن‌هاست. این موضوع به‌ویژه در مورد مادران قابل توجه است، زیرا آن‌ها نه تنها موظف به وظایف شغلی خود هستند، بلکه در عین حال باید به تربیت و مراقبت از فرزندان نیز بپردازند. این دوگانگی در مسئولیت‌ها می‌تواند چالش‌هایی را در زمینه تربیت دینی کودکان ایجاد کند و نیازمند بررسی دقیق‌تری از منظر فقه امامیه است. از نظر فقهی، نقش مادر در تربیت دینی کودکان به‌عنوان یک مسئولیت حیاتی تلقی می‌شود. در متون دینی، اهمیت تربیت فرزندان و آموزش اصول دینی به آن‌ها به‌وضوح بیان شده است (حر عاملی، ۱۴۱۲ ق: ج ۱۲) اما با توجه به مشغله‌های کاری مادران، این وظیفه ممکن است تحت تأثیر قرار گیرد. از منظر فقه امامیه، مسئولیت‌های خانوادگی، به‌ویژه تربیت دینی فرزندان، بر عهده مادران

است (طبرسی، ۱۳۸۴ ش) و این نشان‌دهنده اهمیت نقش مادران در شکل‌گیری شخصیت دینی و اخلاقی فرزندان است. با این حال، در دنیای مدرن، مادران با چالش‌های متعددی مواجه هستند که می‌تواند بر این مسئولیت‌ها تأثیر بگذارد.

یکی از چالش‌های اصلی، زمان محدود مادران برای تربیت فرزندان است. با توجه به مشغله‌های کاری و فشارهای اجتماعی، مادران ممکن است زمان کمتری را برای آموزش و تربیت دینی فرزندان خود اختصاص دهند. این موضوع می‌تواند باعث کاهش ارتباطات عاطفی و معنوی میان مادر و فرزند شود. در روایات اسلامی نیز تأکید شده است که کیفیت ارتباطات عاطفی در تربیت دینی کودکان نقشی کلیدی دارد (رضوی، ۱۴۱۰). چالش دیگر، تأثیر فرهنگ کار بر تربیت دینی است؛ در جوامع مدرن، فرهنگ کار و موفقیت‌های شغلی به‌عنوان ارزش‌های اصلی شناخته می‌شوند. این فرهنگ ممکن است مادران را به سمت اولویت‌دادن به کار و درآمد سوق دهد و تربیت دینی فرزندان را تحت تأثیر قرار دهد. از آنجایی که تربیت دینی مستلزم صرف وقت و توجه ویژه است، مادرانی که بیشتر درگیر کار هستند، ممکن است نتوانند به‌اندازه کافی به این جنبه از زندگی خود توجه کنند (اعرافی و مهری رمی، ۱۳۹۷).

علاوه بر این، مادران در خانواده‌های مدرن با فشارهای اجتماعی و انتظارات بالا از سوی جامعه نیز مواجه هستند. این فشارها می‌تواند به کاهش اعتمادبه‌نفس آن‌ها در نقش مادرانه و تربیت دینی فرزندان منجر شود. در این راستا، باید به حمایت‌های اجتماعی و فرهنگی از مادران توجه ویژه‌ای شود. منابع دینی نیز بر لزوم حمایت از خانواده‌ها و به‌ویژه مادران تأکید دارند (پناهی، ۱۴۰۴). قرآن کریم در آیه ۳۴ سوره نساء به تقسیم وظایف و مسئولیت‌ها در خانواده اشاره می‌کند و این موضوع می‌تواند به تقویت نقش مادران در تربیت دینی کمک کند.

از سوی دیگر، مادران می‌توانند از راهکارهای مختلفی برای مدیریت زمان و مسئولیت‌های خود استفاده کنند. برنامه‌ریزی مناسب و تعیین اولویت‌ها می‌تواند به مادران کمک کند تا زمان بیشتری را برای تربیت دینی فرزندان خود اختصاص دهند. همچنین، استفاده از تکنولوژی‌های مدرن و منابع آموزشی آنلاین می‌تواند به بهبود فرآیند آموزش و تربیت دینی کمک کند. به‌عنوان مثال، مادران می‌توانند از برنامه‌های آموزشی آنلاین و محتوای دینی دیجیتال استفاده کنند تا به فرزندان خود آموزش‌های لازم را ارائه دهند (افسری یامچی و بالنده، ۱۴۰۱).

درنهایت، باید به این نکته توجه داشت که تربیت دینی فرزندان تنها بر عهده مادران نیست و پدران نیز باید در این زمینه فعال باشند. همکاری و هماهنگی میان والدین می‌تواند به بهبود فرآیند تربیت دینی کمک کند. در فقه امامیه، تأکید بر همکاری والدین در تربیت فرزندان وجود دارد و این موضوع می‌تواند به‌عنوان یک الگوی موفق در خانواده‌های مدرن مورد استفاده قرار

گیرد. به‌طور کلی، مشغله کاری و نقش مادر در خانواده مدرن، چالش‌های متعددی را در زمینه تربیت دینی کودکان ایجاد کرده است؛ اما با بهره‌گیری از منابع دینی، برنامه‌ریزی مناسب و همکاری والدین، می‌توان این چالش‌ها را مدیریت کرد و به تربیت دینی صحیح و مؤثر فرزندان دست یافت.

۷-۴. آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی و تأثیر بر تربیت دینی

تربیت دینی کودکان یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های والدین، به‌ویژه مادران، در خانواده‌های معاصر است. در دنیای امروز، با توجه به تغییرات سریع اجتماعی و فرهنگی، آسیب‌های متعددی در زمینه تربیت دینی کودکان بروز کرده است که نیازمند بررسی دقیق و کارآمد است. آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی، نه تنها به صورت مستقیم بر تربیت دینی تأثیر می‌گذارند، بلکه می‌توانند به شکل غیرمستقیم نیز بر رفتارها و نگرش‌های دینی کودکان اثر بگذارند. در این نوشتار، به بررسی این آسیب‌ها و تأثیر آن‌ها بر تربیت دینی خواهیم پرداخت و مبنای فقهی این موضوع را نیز بررسی خواهیم کرد.

یکی از آسیب‌های اجتماعی که می‌تواند بر تربیت دینی کودکان تأثیر بگذارد، افزایش فردگرایی و کاهش روابط اجتماعی است. در جوامع مدرن، فردگرایی به یکی از ارزش‌های اصلی تبدیل شده است و این موضوع می‌تواند به کاهش تعاملات خانوادگی و اجتماعی منجر شود (صادقی فسایی، ۱۳۹۲). والدین، به‌ویژه مادران، نقش کلیدی در ایجاد و تقویت روابط اجتماعی دارند؛ بنابراین، کاهش روابط اجتماعی می‌تواند به تضعیف بنیان‌های تربیت دینی منجر شود. آسیب دیگر، تأثیر رسانه‌ها و فضای مجازی بر تربیت دینی است. در عصر دیجیتال، کودکان به راحتی به محتواهای متنوع و گاهی مضر دسترسی پیدا می‌کنند. این موضوع می‌تواند به شکل‌گیری نگرش‌های غیرمؤثر و حتی ضد دینی در کودکان منجر شود. تحقیقات نشان داده‌اند که محتوای رسانه‌ای می‌تواند تأثیرات عمیقی بر نگرش‌ها و رفتارهای کودکان داشته باشد و این موضوع می‌تواند چالش‌های جدی برای تربیت دینی ایجاد کند (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۶).

همچنین، تغییرات فرهنگی و اجتماعی در جوامع می‌تواند به کاهش ارزش‌های دینی منجر شود. به‌عنوان مثال، در جوامع غربی، ارزش‌هایی مانند آزادی‌های فردی و حقوق بشر به‌شدت مورد تأکید قرار می‌گیرد و ممکن است این ارزش‌ها با اصول دینی در تعارض باشند. این تضاد می‌تواند به سردرگمی کودکان در مورد هویت دینی و فرهنگی‌شان منجر شود و آن‌ها را از اصول تربیت دینی دور کند (اخلاقی، ۱۳۷۶). از دیگر آسیب‌های اجتماعی، بحران‌های اقتصادی و اجتماعی است که می‌تواند به افزایش فشارهای روانی بر خانواده‌ها منجر شود. این فشارها

می‌توانند بر کیفیت تربیت دینی تأثیر منفی بگذارند. در شرایطی که والدین درگیر مشکلات اقتصادی هستند، ممکن است زمان و انرژی کافی برای تربیت دینی فرزندان خود نداشته باشند (هدایتی فخر داوود، ۱۳۸۴). از این رو روایات متعددی در مورد اهمیت توجه به تربیت دینی در شرایط دشوار وجود دارد (ابن بابویه، ۱۳۶۷: ج ۵). تحولات اجتماعی دیگر، مانند ظهور خانواده‌های تک‌والدی و تغییر ساختار خانواده نیز می‌تواند تأثیرات منفی بر تربیت دینی بگذارد. خانواده‌های تک‌والدی معمولاً با چالش‌های بیشتری در زمینه تربیت دینی مواجه هستند، زیرا ممکن است یکی از والدین نتواند به‌طور کامل در فرآیند تربیت دینی مشارکت کند. این وضعیت می‌تواند به کاهش یادگیری اصول دینی در کودکان منجر شود و مسئولیت‌های تربیتی را بر دوش یک والد قرار دهد.

در زمینه فرهنگ، برخی از آداب‌ورسوم ممکن است با اصول دینی در تعارض باشند. این موضوع به‌ویژه در جوامع چندفرهنگی و چندمذهبی مشاهده می‌شود؛ این تنوع فرهنگی می‌تواند به سردرگمی کودکان در مورد هویت دینی‌شان منجر شود و در نهایت بر تربیت دینی آن‌ها تأثیر منفی بگذارد.

در نهایت، باید به این نکته توجه داشت که تربیت دینی کودکان نیازمند توجه مستمر و آگاهانه است. مادران به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد‌های تربیتی در خانواده، باید با شناخت آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی، راهکارهای مناسبی را برای مقابله با آن‌ها اتخاذ کنند. استفاده از منابع دینی و مشاوره‌های خانوادگی می‌تواند به تقویت تربیت دینی کمک کند. در این راستا، والدین باید به تقویت مهارت‌های ارتباطی و عاطفی در کودکان خود بپردازند و آن‌ها را به درک درست از اصول دینی و فرهنگی خود هدایت کنند. به‌طور کلی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی تأثیرات عمیقی بر تربیت دینی کودکان دارند و نیازمند توجه و اقدام مؤثر والدین، به‌ویژه مادران، هستند. با شناخت این آسیب‌ها و بهره‌گیری از منابع دینی و فرهنگی، می‌توان به تربیت دینی صحیح و مؤثر کودکان دست یافت.

۸. راهکارهای اجرایی برای مادران و نهاد‌های تربیتی

اولین گام در راستای رفع چالش‌ها، ارتقای آگاهی‌های دینی مادران است. مادران باید با مبانی دینی و اخلاقی آشنا شوند تا بتوانند به‌خوبی این آموزه‌ها را به فرزندان خود منتقل کنند. فقیهان و مفسران قرآن بر اهمیت آموزش مبانی دینی تأکید دارند و می‌گویند که مادران باید به‌عنوان نخستین معلمان فرزندان، از منابع دینی بهره‌برداری کنند (هاشمی، ۱۳۸۶). دومین راهکار، ایجاد محیطی مناسب برای تربیت دینی کودکان است؛ محیط خانواده باید به‌گونه‌ای باشد که فرزندان

احساس امنیت و آرامش کنند و از اصول دینی پیروی کنند. سومین راهکار، تقویت مهارت‌های ارتباطی و عاطفی مادران است. مادران باید توانایی‌های خود را در برقراری ارتباط مؤثر با فرزندان تقویت کنند. این مهارت‌ها به آن‌ها کمک می‌کند تا در مورد مسائل دینی و اجتماعی با فرزندان خود صحبت و آن‌ها را به درک درست از اصول دینی هدایت کنند؛ در این زمینه، دوره‌های آموزشی و کارگاه‌های مهارت‌آموزی می‌تواند مفید باشد.

چهارمین راهکار، استفاده از مشاوره‌های خانوادگی است. مشاوره‌های تخصصی می‌توانند به مادران در شناسایی و حل مشکلات تربیتی کمک کنند. این مشاوره‌ها باید شامل مباحث مرتبط با تربیت دینی و اخلاقی کودکان باشد. استفاده از مشاوره در این زمینه می‌تواند به‌عنوان یک ابزار مؤثر در بهبود تربیت دینی فرزندان عمل کند. پنجمین راهکار، مشارکت فعال مادران در نهادهای اجتماعی و مذهبی است. مادران می‌توانند با شرکت در برنامه‌های فرهنگی و مذهبی، ضمن ارتقای آگاهی‌های دینی خود، به ترویج فرهنگ دینی در جامعه نیز بپردازند. این مشارکت می‌تواند به ایجاد شبکه‌های اجتماعی منسجم کمک کند و مادران را در تبادل تجربیات تربیتی یاری رساند. ششمین راهکار، استفاده از رسانه‌ها و فناوری‌های نوین در تربیت دینی است. مادران می‌توانند از منابع آنلاین و نرم‌افزارهای آموزشی برای آموزش مبانی دینی به فرزندان خود بهره‌برداری کنند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که رسانه‌ها می‌توانند به‌عنوان یک ابزار مؤثر در آموزش و تربیت دینی عمل کنند. با این حال، لازم است تا مادران در انتخاب محتوای مناسب دقت داشته باشند و از محتوای غیردینی و آسیب‌زا پرهیز کنند. هفتمین راهکار، تأکید بر الگوبودن مادران برای فرزندان است. مادران باید خود را به‌عنوان الگوی عملی برای فرزندان قرار دهند. رفتارها و اعمال مادران باید با آموزه‌های دینی هماهنگ باشد تا فرزندان به‌راحتی بتوانند از آن‌ها الگو بگیرند. در این زمینه، «عمل به آنچه که می‌گویید» یکی از اصول کلیدی در تربیت دینی است. هشتمین راهکار، برگزاری جلسات خانواده‌محور و خانوادگی است. این جلسات می‌تواند فرصتی برای بحث‌وگفتگو دربارهٔ مسائل دینی و اجتماعی باشند. در این جلسات، مادران می‌توانند به تبادل نظر با دیگر والدین پرداخته و تجربیات خود را به اشتراک بگذارند؛ این تعاملات می‌تواند به ایجاد یک فضای حمایتی برای مادران و فرزندان کمک کند.

نهمین راهکار، توجه به نیازهای روانی و عاطفی فرزندان است. مادران باید به احساسات و نیازهای عاطفی فرزندان خود توجه کنند و درک کنند که تربیت دینی، تنها به آموزش اصول دینی محدود نیست بلکه شامل ایجاد یک محیط حمایتی و عاطفی نیز می‌شود؛ این موضوع در تربیت دینی کودکان بسیار مهم است و می‌تواند به رشد سلامت روانی آن‌ها کمک کند. دهمین راهکار، استفاده از منابع دینی معتبر و مطالعات فقهی است. مادران باید با مطالعه کتب و مقالات

معتبر در زمینه تربیت دینی، اطلاعات خود را ارتقا دهند و از تجارب دیگران بهره‌برداری کنند. در نهایت، می‌توان گفت که اجرای این راهکارها نیازمند همکاری نهادهای اجتماعی و مذهبی نیز هست. نهادهای تربیتی باید با ارائه برنامه‌های آموزشی و حمایتی به مادران، آن‌ها را در تربیت دینی فرزندان یاری رسانند. این همکاری می‌تواند به ایجاد یک شبکه حمایتی برای مادران و فرزندان کمک کند و به بهبود تربیت دینی کودکان منجر شود. به‌طور کلی، این راهکارها می‌توانند به‌عنوان یک استراتژی جامع برای تقویت تربیت دینی کودکان مورد استفاده قرار گیرند و به مادران در مواجهه با چالش‌های معاصر کمک کنند.

۹. نتیجه‌گیری

۱. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که از منظر فقه امامیه و مبانی تربیت اسلامی، نقش مادر در تربیت دینی فرزند، نقشی بنیادین و چندبعدی است که ابعاد آن از حوزه حقوقی تا اخلاقی و معنوی امتداد می‌یابد. تحلیل منابع قرآنی، روایی و فقهی بیانگر آن است که مسئولیت مادر در این حوزه، نه صرفاً یک وظیفه طبیعی یا خانوادگی، بلکه تکلیفی شرعی و رسالتی الهی برای پاسداری از ایمان و اخلاق نسل آینده است. این مسئولیت فقهی، با مفاهیمی چون حضانت، شیردادن، مراقبت اخلاقی و هدایت ایمانی، پیوند خورده و کوتاهی در آن، از منظر فقه امامیه واجد تبعات شرعی، اخلاقی و اجتماعی است.
۲. بر اساس این یافته‌ها، وظیفه مادر در تربیت دینی فرزندان، ترکیبی از اقدامات مستقیم و غیرمستقیم است؛ از آموزش و الگوسازی در رفتارهای دینی و اخلاقی گرفته تا ایجاد محیطی امن، عاطفی و پایدار برای رشد معنوی کودک. فقه امامیه با تأکید بر استمرار تربیت ایمانی، این فرآیند را یک مسئولیت دائمی و در طول عمر مادر نسبت به فرزند دانسته است. چنین نگاهی از مرز خانه و دوره کودکی فراتر رفته و ناظر بر حفظ جهت‌گیری دینی و اخلاقی فرزندان در تمامی مراحل رشد است.
۳. پژوهش نشان داد که تحولات فرهنگی و اجتماعی عصر حاضر، از جمله تغییر سبک زندگی خانواده‌ها، گسترش رسانه‌ها و فضای مجازی، افزایش مسئولیت‌های شغلی مادران و ضعف پیوندهای اجتماعی و دینی، چالش‌هایی جدی در ایفای این نقش ایجاد کرده‌اند. در این میان، فضای مجازی و رسانه‌ها به‌مثابه ابزاری دوگانه عمل می‌کنند: رسانه‌ها در صورت غفلت و نبود نظارت دینی، می‌توانند موجب انحراف اعتقادی و اخلاقی شوند؛ اما با هدایت صحیح و استفاده آگاهانه، ابزار مؤثر در تقویت

تربیت دینی خواهند بود. این امر نیازمند بازتعریف نقش مادر در فضای جدید ارتباطی و فراهم‌سازی بسترهای آموزشی و تربیتی متناسب با اقتضائات عصر دیجیتال است.

۴. بنابر نتایج تحلیل، راهکارهای مؤثر برای مدیریت این چالش‌ها عبارت‌اند از: ارتقای سواد دینی و تربیتی مادران، تقویت مهارت‌های ارتباطی و عاطفی در خانواده، بهره‌مندی از مشاوره‌های فقهی-تربیتی و استفادهٔ سنجیده از فناوری‌های نوین آموزشی. حضور فعال مادر در نهادهای فرهنگی و مذهبی، الگوبودن در رفتارهای دینی و مشارکت در ایجاد شبکه‌های حمایتی خانوادگی، می‌تواند پیوند میان آموزه‌های فقهی و روش‌های تربیتی علمی را تحقق بخشد.

درنهایت، مقتضای مبانی فقه امامیه آن است که تربیت دینی موفق در جامعه اسلامی، تنها در صورت همکاری و هم‌افزایی میان مادر، پدر، خانواده و نهادهای تربیتی و مذهبی ممکن است. این هم‌افزایی سبب می‌شود تربیت دینی از یک مسئولیت فردی به یک نظام هماهنگ و چندسطحی تبدیل شود؛ نظامی که محور آن بر فقه خانواده، اخلاق تربیتی و حفظ هویت ایمانی نسل آینده است. بنابراین، تلفیق روش‌های اجتهادی فقهی با دستاوردهای علمی تربیتی، می‌تواند الگویی پایدار برای تربیت دینی در جهان معاصر فراهم سازد و به تحقق هدف نهایی پژوهش؛ یعنی پرورش نسلی مؤمن، آگاه و مسئول در برابر ارزش‌های الهی منجر شود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن منظور، م. (بی تا). لسان العرب. ۱۵ جلد. بیروت: دارالفکر.
- ابن‌ابی‌جمهور، م. (۱۴۰۳). عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. ۴ جلد. قم: مؤسسه سید الشهداء (ع).
- ابن بابویه، م. (۱۳۶۷). ترجمه و متن کتاب من لایحضره الفقیه. ۶ جلد. تهران: نشر صدوق.
- ابن بابویه، م. (۱۳۷۶). آمالی شیخ صدوق. تهران: کتابچی.
- احمدی، ب. ب.، مرادی، ف.، و ناطقی، ر. (۱۴۰۱). نقش مادر در تربیت دینی فرزند با بررسی فقهی. مطالعات فقهی، ۵(۹)، ۳۵-۵۸.

- اخلاقی، آ. (۱۳۷۶). تربیت دینی در عصر مدرن. پگاه حوزه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- اعرافی، ع.، و مهری رمی، ت. (۱۳۹۷). بررسی نقش مدارا در تعلیم و تربیت ارزش‌های عبادی با رویکرد فقهی. مطالعات فقه تربیتی، ۵(۱۰)، ۱۱۱-۱۳۶.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24764353.1397.5.10.5.6>
- اعمی نوق، آ. (۱۳۹۶). تأثیر خانواده بر تربیت فرزندان و نحوه استفاده از فضای مجازی. چهارمین همایش ملی روان‌شناسی مدرسه.
- افسری یامچی، ح.، و بالنده، آ. (۱۴۰۱). بررسی نقش خانواده و مدرسه و اهمیت آن در تربیت دینی دانش آموزان. تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۴)، ۹۶-۱۰۰.
- بادامی، م.، مقدادی، م.، و پیلهور، م. (۱۴۰۱). جایگاه حمایت‌های حقوقی از کودکان در فضای مجازی با تأکید بر حق تربیت دینی. پژوهش‌های حقوقی، ۲۱(۵۰)، ۴۵۷-۴۹۴.
<https://doi.org/10.48300/jlr.2021.279730.1619>
- پناهی، ع. (۱۴۰۴). بررسی ظرفیت‌های مادران در تربیت اجتماعی فرزندان با تکیه بر یافته‌های دینی و علمی. فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، ۷(۱۴)، ۹۳-۱۱۳.
- حاتمی کیا، ع.، رجب‌زاده، ع.، و مظلوم رهنی، ع. (۱۴۰۱). معاملات کودکان در فضای مجازی و مسئولیت اولیا با رویکرد فقه تربیتی. فصلنامه علمی مطالعات فقه اقتصادی، ۴(۱)، ۱۵۳-۱۶۶.
- حائری شیرازی، م. (بی‌تا). تربیت دینی کودک. قم: نشر معارف.
- حر عاملی، م. (۱۴۱۲). وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. ۲۰ جلد. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حسن‌زاده، س. (۱۴۰۰). تأثیر فضای مجازی بر تربیت دینی دختران. مطالعات پژوهشی زنان با رویکرد اسلامی، ۸(۱۴)، ۷۱-۹۶.
- حسینی نژاد، م. (۱۳۹۹). نقش «مادر» در تربیت دینی فرزندان. قم: اثر قلم.
- خمینی، ر. (۱۳۷۹). تحریر الوسیله (چاپ قدیم). ۲ جلد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- خوبی، م. (۱۴۰۹). مبانی العروة الوثقی. ۴ جلد. قم: لطفی.

- رضوی، آ. (۱۴۱۰). التفسیر الجلیل المنسوب إلى الإمام الهمام الحسن بن علی العسكري علیه السلام. [بی جا]: [بی نا].
- سبحانی تبریزی، ج. (۱۴۱۶). نظام النکاح فی الشریعة الإسلامیة الغراء. ۲ جلد. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- شهید ثانی، ز. (۱۴۱۰) الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. ۳ جلد. قم: دار التفسیر.
- صادقی فسایی، س.، عرفان منش، آ. (۱۳۹۲). تحلیل جامعه‌شناختی تأثیرات مدرن‌شدن بر خانواده ایرانی و ضرورت تدوین الگوی ایرانی-اسلامی. زن در فرهنگ و هنر، ۵(۱).
<https://www.doi.org/10.22034/ejs.2022.326354.1141>
- طباطبایی، م. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن. ۲۰ جلد. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، ف. (۱۳۸۴). نثر الالکی: سخنان درباره امام علی علیه السلام. مشهد مقدس: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- علاسوند، ف. (۱۳۹۲). هنجارشناسی سبک زندگی دینی: تبیین سه اصل محوری. زن در فرهنگ و هنر، ۵(۱)، ۴۵-۶۲.
<https://search.eitaa.com/?url=https://doi.org/10.22059/jwica.2013.30352>
- علامه حلی، ح. (۱۴۱۳). قواعد الأحکام. ۲ جلد. قم: الشریف الرضی.
- فخر رازی، م. (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر. ۳۲ جلد. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فعالی، م. (۱۳۹۸). مبانی سبک زندگی اسلامی. قم: مؤسسه فرهنگی هنری دین و معنویت آل یاسین.
- قرطبی، م. (۱۴۰۵ ق). الجامع لأحكام القرآن. ۲۰ جلد. تهران: ناصر خسرو.
- کلینی، م. (۱۳۶۳). الکافی. ۸ جلد. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- لیثی واسطی، ع. (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث: سازمان چاپ و نشر.

- مجلسی، م. (۱۴۰۳). بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. ۱۱۱ جلد. بیروت - لبنان: دار إحياء التراث العربی.
- محقق حلّی، ج. (۱۴۰۸). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. ۴ جلد. قم: اسماعیلیان.
- مقدسی پور، ع. (۱۳۸۵). اصول و روش‌های آموزش مفاهیم دینی به کودکان. ماهنامه معرفت، ۱۰۰.
- منصوری، ز.، نصیری، ر. (۱۴۰۰). نقش تربیتی مادر بر فرزندان با تأکید بر آیات و روایات. پژوهشنامه نوین فقهی حقوقی زنان و خانواده، ۱۴.
- نجفی، م. (بی‌تا). جواهر الکلام «فی شرح شرائع الإسلام» ۴۳ جلد. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نوروزی، م.، کاظمی، آ.، و شاهمردادی، ف. (۱۳۹۶). راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی. فرهنگ رضوی، ۵(۱۹)، ۱۷۷-۲۱۱.
- هاشمی، ج. (۱۳۸۶). قرآن و نقش تربیتی مادر در خانواده. پژوهش‌های قرآنی، ۱۳، ۵۶-۷۳.
- هدایتی فخرداود، آ. (۱۳۸۴). خانواده و تربیت دینی. قم: انتشارات یاس زهرا (ع).

References

- The Holy Quran
- Nahj al-Balagha
- A'mi, Noug, I. (2017). The Impact of Family on Child Education and the Use of Virtual Space. *Fourth National Conference on School Psychology*. (In Persian)
- A'rafi, A., Mehri Rami, T. (2018). Examining the Role of Tolerance in Teaching and Educating Religious Values from a Jurisprudential Perspective. *Educational Jurisprudence Studies*, 5(10), 111-136. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24764353.1397.5.10.5.6> (In Persian)
- Afsari Yamchi, H., & Balandeh, A. (2022). Examining the Role of Family and School and Its Importance in the Religious Education of Students. *Islamic Education and Training*, 3(4), 96-100. (In Persian)

- Ahmadi, B. B. B., Moradi, F., & Nateqi, R. (2022). The Role of Mothers in the Religious Education of Children: A Jurisprudential Study. *Fiqh Studies*, 5(9), 35-58. (In Persian)
- Akhlaqi, I. (1997). *Religious Education in the Modern Era*. Pgah-e Hozeh, Qom: Office of Islamic Propagation, Qom Seminary. (In Persian)
- Alasvand, F. (2013). Normative Analysis of Religious Lifestyle: Explanation of Three Central Principles. *Women in Culture and Art*, 5(1), 45-62. (In Persian)
- Allameh Helli, H. (1994). *Qawa'id al-Ahkam*. 2 Vols. Qom, Iran: Sharif al-Razi. (In Arabic)
- Badami, M., Moghadadi, M., & Pilavar, M. (2022). The Position of Legal Support for Children in Virtual Space with Emphasis on the Right to Religious Education. *Legal Research*, 21(50), 457-494. <https://doi.org/10.48300/jlr.2021.279730.1619> (In Persian)
- Fa'ali, M. (2019). *Foundations of Islamic Lifestyle*. Qom: Al-Yasin Cultural and Artistic Institute. (In Persian)
- Fakh al-Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-Kabir*. 32 Vols. Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Haeri Shirazi, M. (n.d.). *Religious Education for Children*. Qom: Ma'arif Publications. (In Persian)
- Hashemi, H. (2007). The Quran and the Educational Role of the Mother in the Family. *Quranic Research*, 13(49-50), 56-73. (In Persian)
- Hassanzadeh, S. (2021). The Impact of Virtual Space on the Religious Education of Girls. *Research Studies on Women from an Islamic Perspective*, 8(14), 71-96. (In Persian)
- Hatamikia, A., Rajabzadeh, A., & Mazloom Rahni, A. (2022). Transactions of Children in Virtual Space and the Responsibility of Guardians from a Jurisprudential Perspective. *Scientific Journal of Economic Jurisprudence Studies*, 4(1), 153-166. (In Persian)
- Hedayati-Fakhroddavood, A. (2005). *Family and Religious Education*. Qom: Yas Zahra (AS) Publications. (In Persian)

- Horr al-Amili, M. (1991). *Wasail al-Shi'a ila Tahsil Masail al-Shari'a*. 20 Vols. Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Hosseini Nejad, M. (2020). *The Role of the "Mother" in the Religious Education of Children*. Qom: Asr Qalam. (In Persian)
- Ibn Abi Jumhur, M. (1983). *Al-Awali al-Li'ali al-Aziziyah fi al-Ahadith al-Diniyah* (Vols. 1–4). Qom, Iran: Seyyed al-Shuhada Institute. (In Arabic)
- Ibn Babawayh, M. (1988). *Translation and text of the book Man La Yahduruhu al-Faqih*. 6 Vols. Tehran, Iran: Sadough Publications. (In Persian)
- Ibn Babawayh, M. (1997). *Al-Amali of Shaykh Sadough* (Vol. 1). Tehran, Iran: Ketabchi. (In Arabic)
- Ibn Manzur, M. (n.d.). *Lisan al-Arab* (Vols. 1–15). Beirut, Lebanon: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Khomeini, R. (2000). *Tahrir al-Wasila* (Old Edition). 1 Vol. Tehran, Iran: Imam Khomeini (RA) Institute for Organizing and Publishing Works. (In Arabic)
- Khui, M. (2028). *Mabani al-Uruwat al-Wuthqa*. 4 Vols. Qom, Iran: Lotfi. (In Arabic)
- Kulaini, M. (1984). *Al-Kafi*. 8 Vols. Tehran, Iran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Lithi Wasiti, A. (1997). *Uyun al-Hikam wa al-Mawa'idh* (Vol. 1). Qom, Iran: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, Printing and Publishing Organization. (In Arabic)
- Majlesi, M. (2024). *Bihār al-Anwār: The University of the Pearls of the Reports of the Pure Imams* (Vols. 1–111). Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Mansouri, Z., & Nasiri, R. (2021). The Educational Role of Mothers on Children with Emphasis on Verses and Narrations. *New Journal of Jurisprudential and Legal Research on Women and Family*, 14. (In Persian)

- Moghadassipour, A. (2006). Principles and Methods of Teaching Religious Concepts to Children. *Ma'hnameh Ma'arif, 100*. (In Persian)
- Muhaqqeq Helli, J. (2026). *Shara'i al-Islam fi Masail al-Halal wa al-Haram*. 4 Vols. Qom, Iran: Ismailiyan. (In Arabic)
- Najafi, M. (n.d.). *Jawahir al-Kalam "in Sharh Shara'i al-Islam."* 43 Vols. Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Norouzi, M., Kazemi, A., & Shahmardadi, S. (2017). Strategies for Religious Education in Virtual Space with Emphasis on the Teachings of the Quran and the Conduct of Imam Reza. *Razavi Culture, 5*(19), 177-211. (In Persian)
- Panahi, A. A. (2025). Examining the Capacities of Mothers in the Social Education of Children Based on Religious and Scientific Findings. *Scientific-Research Journal of Islam and Social Sciences, 7*(14), 93-113. (In Persian)
- Qurtubi, M. (2026). *Al-Jami' li Ahkam al-Quran*. 20 Vols. Tehran, Iran: Nasir Khosrow. (In Arabic)
- Razavi, A. (2029). *Al-Tafsir al-Jalil attributed to Imam Hasan ibn Ali al-Askari (AS)*. 1 Vol. [Place of publication unknown]: [Publisher unknown]. (In Arabic)
- Sadeqi Fasaei, S., & Erfan Manesh, I. (2013). Sociological Analysis of Modernization Effects on the Iranian Family and the Necessity of Developing an Iranian Islamic Model. *Women in Culture and Art, 5*(1), 63-84. (In Persian)
- Shahid Sani, Z. (2021). *Al-Rawdah al-Bahiyah fi Sharh al-Lam'ah al-Dimashqiyah*. 3 Vols. Qom, Iran: Dar al-Tafsir. (In Arabic)
- Subhani Tabrizi, J. (1996). *The System of Marriage in the Glorious Islamic Shari'a*. 2 Vols. Qom, Iran: Imam Sadiq (AS) Institute. (In Arabic)
- Tabarsi, F. (2005). *Nasr al-Lali: Sayings about Imam Ali (AS)*. Mashhad, Iran: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. (In Arabic)
- Tabatabai, M. (1973). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. 20 Vols. Beirut, Lebanon: Al-Alami Foundation for Publications. (In Arabic)